

etip kórsetilgen. Dástanda qollanilgan kórkemlew qurallariniń jáne bir túri sinekdoxa bolıp, ol dástanda tómendegi qatarlarda qollanılğan:

Bizni qayğıрмаǵıl, saqla bir bashın,
Ol dostıńdur ózge elge barmaǵıl [2].

Sinekdoxa usılı menen sóz mánisiniń awısıwınıń eń ónimli túri – adam hám haywanlardıń músheleri atamasınıń pútindi ańlatıw ushın qollanılıwı bolıp esaplanadı[3]. Bul jerde «bir bashın» sinekdoxa arqalı adamnıń ózi názerde tutılğan. Adamnıń ornına onıń bir múshesi arqalı ańlasılğan mání sinekdoxalıq xızmet nátiyjesinde ámelge asqan. Sonıń menen birge dástanda adamnıń bir múshesi arqalı súwretlewden tısqari, nárese menen de adam obrazın jaratqan. Mısalı: Álqıssa, Dáwletyarbek bul yerlerden atlanıp jol tartıp barar edi, uzaqtan eki qızarǵan qararı kórdi. Bunda eki adamnıń uzaqtan kiyatırǵanlıǵı súwretlengen.

«Dáwletyarbek» dástanında gáptiń basında birdey sózlerdiń qaytalanıp keliwi– anafora qubılıs da ushırasadı. Olar waqıyanı bayanlawda ayrıqsha tús berip, onıń kórkemlik jaǵınan bayıtıp turadı. Dáwletyarbek Iran jurtına zindangá túsip, ol jerdiń eń kúshli sóz sheberi, baqsısı Asayı-Musayı menen aytısqan waqtındaǵı onıń sózlerinde, usı kórkemlew quralın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Ol nedúrkim, anıń qarın jıwdılar,
Ol ne eken ichmey-jemey toydılar,
Ol kim eken postın tiri soydılar,
Shayır bolsań bizge shunnan xabar ber[2].

Dástanlarda bunday sózlerdiń qaytalanıp keliwi bir tárepten kólemli epikalıq dástanlardı atqarıwshı jırawlardıń yadında jaqsı saqlanıp qalıwın támiyinlewde xızmet etse, ekinshiden bunday sózlerdiń tákirarlanıp qollanılıwı arqalı qaytalanıp atırǵan sózge hár saparı jańa mání beriwge, sózdiń tásirlik kúshin arttırıwǵa umılǵanın kórsetedi.

Адебиетлар

1. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: 1965
2. Қарақалпақ фольклори. XIX том. –Нөкис: 2010.
3. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. –Toshkent: 2015.

Bu maqolada "Davletyorbek" dostonida qo'llanilgan so'z ma'nolarining ko'chish usullari misollar yordamida analiz qilingan. Davletiyorbek dostonida juda ko'p badiy tasvirlash vositalari bor. Dostonda metafora, epiteta, giperbola, anafora, epifora va boshqa badiy tasvirlash vositalariga malum darajada misollar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье методы значения слов, использованные в эпосе «Давлетёрбек», анализируются на примерах. Эпос Давлетёрбека имеет множество художественных средств. В эпосе приведены некоторые примеры метафоры, эпитета, гиперболы, анафоры, эпифоры и других средств художественной выразительности

PEZIOME

In this article, the methods of word meanings used in the epic "Davletyorbek" are analyzed using examples. Davletiyorbek's epic has many artistic means. The epic gives some examples of metaphor, epithet, hyperbole, anaphora, epiphora, and other means of artistic expression.

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰШЫЛЫҚ ӨНЕРІ ХӘМ ШАНҚАЙ ЖЫРАҰ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ

Г.М.Эгамкулова – таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жиrow, жиrowчилик мактаби, бахши, дoston, Шанқай жиrow, адабий мерос, импровизаторлик.

Ключевые слова: жиrow, школа жиrow, бахши, эпос, Шанқай жиrow, литературное наследие, импровизация.

Key words: jirov, jirov school, bakhshi, epic, Shankay jirov, literary heritage, improvisation.

Жыраўшылық өнери өзиниң ерте дәўирлерден берли киятырған узақ тарийхына ийе өнер болып, сөз хәм саздың өз ара уйғынлығы нәтийжесинде кәлиплескен. Қарақалпақ жыраўшылық өнери өз сағасын қобыздың пири Қорқыт атадан баслап (X әсир), XIV әсирдеги Соппаслы Сыпыра жыраўға жалғастырады. Соннан кейин, бул өнерди Ноғайлы дәўириндеги Асан қайғы (XV), Қазтуўған жыраў (XV), Доспанбет жыраў (XVI), Шалкийиз жыраў(XVI) даўам еттирип, Мүйтен жыраў (XVII), Жийен жыраў (XVII), Шанқай (XIX) жыраўлар жалғастырады.

Қарақалпақ жыраўшылық өнери бизиң ҳәзирги дәўиримизге шекем бир қанша жолларды басып, көп

«Dáwletyarbek» dástanınıń sózlik quramında anafora menen bir qatar, gáptiń keyninde birdey sózlerdiń tákirarlanıp keliwi epifora qubılısı da ushırasadı. Mısalı:

Búlbúldiń qımbatı qızıl gúl bilen,
Yaxshi yigit qadiri mudam el bilan,
Sen hám meniń bilan, men seniń bilan.

Dáwletyar der joldash bolǵan,
Bizge ǵoshshı sırdash bolǵan,
Qıyın kúnde muńlash bolǵan.
Patsha xanlar mingen taxtınan túsher,
Er jigit iǵbalı baxtınan túsher,
Alma kóz bedewler raxtınan túsher[2].

Bul mısallardaǵı «bilan», «bolǵan», «túsher» sózleri qosıq qatarınıń keyninde tákirarlanıp kelip, epiforaǵa ayqın mısál bola aladı. Bul qosıq qatarlarında bir sózdiń bir neshe mártebe birdey mánide qaytalanıp keliwi nátiyjesinde onıń kórkemlik dárejese tómenlemey, hár qatar, jańa mánini payda etkenin kóriwimizge boladı.

Tildegi kórkem súwretlew qurallarınıń payda bolıwı, qollanılıwı ulıwma alǵanda belgili táriyxıy dáwir menen sheklenedi. Biraq onı sol dáwirdiń ramkasınan shıǵıp ketpeydi dep úzil-kesil aytıw qıyın. Bir neshe ásir burın dórep, házirge shekem aytılıp júrgen qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń kórkem tili, olardıń estetikalıq tásiiri bunıń ayqın dálili boladı[1]. Haqıyqatında da, dástandaǵı kórkem súwretlew quralları dástan dórege dáwirge baylanıslı bolıp, onıń kórkemlik tilin bayıtıp turadı.

«Dáwletyarbek» dástanındaǵı súwretlew quralları forma hám mazmun jaǵınan áhmiyetli orındı iyeleydi. Kórkem sóz iyesi kórkem sóz ustaları bolǵanıday, dástanlardaǵı kórkem súwretlew quralların xalqımızdiń sheber insanları dóretken. Kórkemlew quralları qaraqalpaq tiliniń rawajlanıw táriyxı menen tıǵız baylanıslı bolıp, geypara jaǵdayda házirgi dáwir ádebiyatı tiliniń rawajlanıwına jetkilikli dárejede tásir jasaydı.

әсирлик басқышлардан өтип келгенлиги кәнигелерге кеңнен мәлим. Мине, усы узақ дәўир аралығында жыраўдың, оның саз әсабы қобыздың, улыўма жыраўшылық өнердиң ең бийик шыңларға шығып раўажланған ўақытларыда, хеш кимге қызық болмай итибардан шетте қалып кеткен гезлери де болды. Бизге мәлим Кеңес ҳүкметиниң 1930-1940 жылларында биз сүйип атқаратуғын хәм тыңлайтуғын «Едиге», «Ер Шора» сыяқлы дәстанларды атқарыў қадаған етилгенлиги, оны атқарған жыраўларды куўдалаў, жазаға тартыў сыяқлы ислердиң әмелге асырғанлығы, хәтте 1950-жыллардан тап Ғәрезсизликке дейинги дәўирлер ишинде де «Алпамыс», «Қоблан» сыяқлы

дәстанлар үстінде болған ескиликтің сарқыты деген нигилисттик көзқараслардың сарқыты сақланып келгенлигі хеш кимге сыр емес. Өне, әйне усындай кертартпа көзқараслар менен иллетлер жыраўшылық өнериниң белгили бир ўақытларға шекем раўажланыўына, оны туўған халқынан алыслатыўға себепши болған факторлар десек қателеспеймиз.

Көрип отырғанымыздай, жыраўшылық өнери урыстан кейинги дәуірлерде де оғада қыйын жағдайларда раўажланған.

Бирақ, қандай қыйын жағдайлар болыўына карамастан бул өнердің хәзирги түркий халықлар ушын тек бизде ғана сақланып қалыў сырлары таң қаларлық хәм изертлеўге турарлық қубылыс.

Жыраў-халықлар арасында дәстан, термелерди атқарыўшы халық жыршысы болған. Үлкен жәмийетлик жыйынларда, той мерекелерда жыраўлар қобыз бенен термелерди атқараған. Халық арасында үлкен сый-хүрметке ийе болған жыраўлар бақсышылық пенен де шұғылланған. Халық батыры болған. Олар халық басына аўыр күнлер түскенде өзлериниң өткир сөзлери менен, тәсиршең жырлары менен халықты бирлестирип, халық пенен бирге болған. Халықтың улы менен қызларының ўатанды, елди қорғаўдағы ерлик ислерин көркем сөз бенен тәриплеген. Өзинен кейинги шәкирт қалдырыў оларға дәстүр болған. Жыраўлардың шебер, көркем таланты менен жыраўшылық өнери де қәлиплескен.

Жыраўшылық өнерин биз тек қарақалпақ халқында ғана бар, тек бизде ғана сақланып қалған деп еркин хәм аңсат қылып айтамыз. Бирақ, усы күнге шекем жетип келиўи аңсат болмағандығы хәққында жоқарыда келтирилген мысаллардан басқа да толып атырған фактлер менен дәлиллеймиз мүмкин.

Қарақалпақлар Қокан, Даңғара, Балықшы, Нурата, Байсын, Кенимех районларына жунгарлар шабылыўынан алдында қоныс басып, жасап келгенлиги тарийхтан мәлим. Сонлықтан, Қарақалпақ жыраўшылық өнери жоқарыдағы аймақларда да ең жайып, раўажланып, шебер жыршылар, дәретиўшелер қәлиплести. Усындай дәретиўшилердің бири, Жийен жыраўдан кейинги «Қырық қыз» дәстанын ең жақсы атқарыўшылардың бири болған Шаңқай жыраўды айрықша атап өтсек болады. Шаңқай жыраў хәққында толық мағлыўматлар тарийхый архивлерде оғада аз. Айырым мағлыўматларға қарағанда оның шын аты Досмухаммед, ямаса Досымбет болып, қарақалпақлардың маңғыт урыўы, оймаўыт тийресинен болған. Шаңқай жыраў шама менен 1814-жылы дүньяға келип, 1884-жылға шекем өмир сүрген. Ол Бухара этирапы, Нурата таўларының етеклері, хәзирги Кенимех этирапларын мекән етип жасаған. Шаңқай жыраўды айырым орынларда «Шаңкөт», «Шаңкет» деп келтирип өтилген. Илимпаз Қаллы Айымбетов бул бойынша «Гейпара мағлыўматларда Шаңқай жыраўды ондағы өзбеклер «Шаңкет» деп атаған дейди. Қоңсы халықлар гейбир атамаларды өзиниң сөйлеў тилине бейимлеп алады» [1:84] –деген пикирди айтып өткен.

Ал, Табысқан Қанаатов болса «Шаңқай» ямаса «Шаңкөт» оның көп ел гезип бир жерде турақламай жырлайтуғынына қарап берилген лақабы болса керек» - деген пикир билдиреди [4:62].

Шаңқай жыраўдың атқарған намалары, дәстанлары деп «Гөрүғлының туўылыўы», «Әўезхан», «Күнтуўмыш», «Гүлайым», «Даллы айым», «Қаншайым», «Шийрин-Шәкер», «Малика хайяр», «Толыбай сыншы» дәстанлары хәм «Шаңқай жолы» намасын айтады. Шаңқай жыраў Нуратадағы қарақалпақлардың хәм өзбеклердің ортақ жыраўы

болған, өзбеклер оны «бахши» деп атаған. Оның мынадай қосығы халық тилинде сақланған:

Мениң атым Шаңқай бақсы,
Бир сөзим бар саздан жақсы,
Мениң хәўжим сонда келер,
Татлы болса кимниң асы.

Шаңқай жыраў – шебер жыраў болыўы менен бир қатарда, импровизатор, өз ортаны сын күлкіге бөлеп жүретуғын жүдә хәзилкеш адам болған. Ол жасаған дәуірлерде жыраўлар жолаўшылар танымайтұғын журтқа келгенде сорастырып жүрип қызлы байдың үйине түседі екен хәм үй ийеси менен бирге шыққан қызға атына жем жегизиў ушын дорбасын услататуғын болған. Дорба аўыр болғаны ушын байдың қызы дорбаның тек ғана шерегин толтырып әкелипти. Сондай пайытлардың биринде, қолындағы атдорбасын қызға созған Шаңқай жыраў:

Шаңқай жыраў мен дейди,
Қай жыраўдан кем дейди,
Қатыным жоқ, балам жоқ,
Жалғыз атым жжем дейди. – деп айтқан екен.

Шаңқай жыраў Әлишер Наўайы, Мухаммед Физулий сыяқлы шығыстың данышпан шайырларының дәретиўшилиги менен жақсы таныс болған. Терме-толғаўларды атқарғанында олардың усылларын қолланған. Деген менен, Шаңқай жыраўда суўырып-салып айтыўшылық, яғный импровизация басым келеди.

Шаңқай жыраў хәққында биринши рет профессор Қаллы Айымбетов сөз етип, «Қарақалпақ жыраўлары» мийнетинде биринши сол жыраўды тилге алады. Ол «Халық даналығы» кітабында да Шаңқай жыраў, Хорезм, Бухара хәм Самарқанд этирапындағы қарақалпақ жыраўлары репертуарларының қәлиплесиўи хәққында пикирлерин билдиреди.

«Бухара, Самарқанда этирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының репертуарлары биригип кеткен. Бухара этирапындағы жыраўлардың жырлайтуғын репертуарынан Курбанбай жыраў «Шийрин-Шәкер», «Ер Зийўар» дәстаны қусаған дәстанларды Бухарадағы жыраўлардан үйренип, қайтып, Хорезм өзбеклери хәм қарақалпақлар арасына келип жырлап таратты»-деп атап көрсетеди [2:46]. Соның менен бирге профессор Хорезимдеги өзбеклер, қарақалпақ жыраўларын «Бақшы» деп атаўы, Хорезимдеги өзбек, түркмен бақсылары менен қарақалпақ бақсыларының репертуарларының өз ара байланыслығын, Бухарада өткен Шаңкөт жыраў менен қарақалпақлар арасындағы Шаңқай жыраў екеўи бир адам екенлиги, қарақалпақ жыраўларының шертетуғын қобыз намаларының ишинде «Шаңқай намасы» деген қобыз намасы сақланғандығын, Бухарадағы, Самарқандағы жыраўлардың өз ара байланысы хәққында сөз етеди.

Ал, профессор Қабыл Мақсетов болса өзиниң «Бухаралы қарақалпақ жыраўлары» мақаласында кеңирек мағлыўмат берип өтеди. Бухарадағы қарақалпақ жыраўлары жөнинде изленислер жүргізген Шаригүл Пайзуллаеваның мийнетлеринде де ушырасады. Илимпаз Табысқан Қанаатовтың «Таўелибай тарыйхынан там-тум сыр» мийнетинде де Шаңқай жыраў өмири хәм дәретиўшилиги бойынша гейпара мағлыўматлар берип өтилген.

Жуўмақлап айтқанда, Наўайы хәм Бухара этирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының қарым-қатнастары туўралы мәселелер үйрениўди талап ететуғын, сондай-ақ Шаңқай жыраў дәретиўшилиги фольклортаныў илиминде толық изертлениўи таппаған мәселелерден есапланады. Бул бағдарда еле де үйрениў жумысларын алып барыў керек.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Ayimbetov Q. Xalıq danalıǵı. -Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2020.

3. Алимов Э., Адамбаева Т. // «Илим ҳам жамийет», 2015, №1. 24-25-б.
4. Қанаатов Т. Таъелибай тарыйхынан там-тум сыр. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қорақалпоқ жировчилик хунари, Бухора ва Навоий ҳудудларида яшаб ижод қилган таниқли жировлар ҳақида базибир маълумотлар берилган. XIX асрда яшаб, ижод қилган Шанқай жировнинг ҳаёти, ижоди, адабий мероси таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приведены некоторые сведения о каракалпакском джирравском ремесле, известных джирравах, живших и работавших в Бухарской и Навоийской областях. Анализируются жизнь, творчество и литературное наследие Шанхай Жирова, жившего и творившего в XIX веке.

SUMMARY

This article provides some information about the Karakalpak jiravic craft, well-known jiravs who lived and worked in Bukhara and Navoi regions. The life, work and literary heritage of Shanghai Zhironv, who lived and worked in the XIX century, are analyzed.

ЧОРИ БАХШИ УМИРОВ ИЖОДИГА БИР НАЗАР

Л.Худайкулова – филология фанлари номзоди

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: дoston, бахши, образ, мотив, сулола, эмоционал, мерос.

Ключевые слова: эпос, бахши, образ, мотив, династия, эмоциональность, наследие.

Key words: epic, bakhshi, image, motive, dynasty, emotional, heritage.

Бизга маълумки, Янги Ўзбекистонимизда бахшилар ижоди ва фаолиятини кенг миқёсда ўрганиш, тарғиб этиш ишлари давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги ҳамда халқ эпосининг тадрижий тараққиёти, эволюцияси ва ғоявий-бадий хусусиятларини кенг қўламда тадқиқ этилиши қувонарли ҳолдир.

Дарвоқе, бугунги кунда учинчи ренессансга қадам қўяётган Янги Ўзбекистонда миллий қадриятларни асраб-авайлаш, хусусан, бахшилар ижодини қадрлаш, ривожлантириш, ёш бахши-шоирлар ижодий фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилаётганлигини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4320-сон “Бахшичилик санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори асосида Юнеско ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси билан биргаликда ўзбек халқининг кўҳна ва бетакрор санъати намунаси бўлган бахшичилик санъатини Юнесконинг Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш масаласида катта ишлар амалга оширилаётганлигида қўришимиз мумкин. Шу нуктаи назардан, 2021 йил 10 апрелдаги ПҚ-5070-сон “II Халқаро бахшичилик санъати фестивалига тайёргарлик кўриш ва бахшичилик санъатини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорда “Ўзбек миллий бахшичилик ва дostonчилик санъатининг ноёб намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни кенг тарғиб қилиш, ёш авлод қалбида ушбу санъат турига ҳурмат ва эътибор туйғуларини кучайтириш, турли халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ришталарини мустаҳкамлаш, ижодий ҳамкорлик, маданий-маърифий муносабатлар доирасини халқаро миқёсда янада кенгайтириш”дек олижаноб вазифалардан иборат кўрсатмалар белгиланганлиги бахшичилик ва дostonчилик санъатининг нафақат жонли жараёндаги сақланишини, балки ушбу санъатни жаҳон халқлари ижодиёти контекстида ўрганиш учун янги имкониятларга йўл очди [1].

Халқ дostonларининг яшовчанлиги, уларнинг халқ мероси сифатида чуқур илдиз отишида бахшиларнинг хизматлари бекиёсдир. Ҳар бир бахши дoston куйлар экан, аввало унинг эмоционал таъсирини оширишга, ундаги бадий тасвир воситаларни қўллаш орқали мазмунни янада бадий бойитишга интилади. Акс ҳолда рангсиз тасвир мисоли тингловчиларда таъсирчанликни уйғота олмайди. Шундай бахшилардан бири Чори бахши Умиров бўлиб, у куйлаган ҳар бир

дoston бадий пишиқликка, ўзига хос бекиёс услубга эгаллиги билан ажралиб туради.

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архивида Инв.№1963-сақлов бирлиги остида рўйхатга олинган “Шерали” дostonи қўлёзмасида қайд этилишича, дoston 2016 йил сентябрь ойида 1938 йилда Қашқадарё вилояти, Дехқонобод тумани, Етимқудуқ кишлоғида атоқли халқ дostonчиси Умир Сафар ўғли хонадонидан туғилган Чори бахши Умировдан ёзиб олинган. Дostonнинг мазкур инвентарь рақами остида сақланаётган нусхаси иккита умумий дафтар шаклида асарнинг жонли ижро жараёнида ёзиб олинган вариантдир. Чори бахши Умиров Дехқонобод тумани марказидаги ўрта мактабни тамомлагач, шу мактабда 1969 йилгача ўқитувчилик қилган. Бир муддат Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида сирдан ўқиган. 1969 йилда Сурхондарё вилоятининг Музрабод туманига кўчиб ўтиб, дехқончилик билан шуғулланган. Бахши дostonчиликни отаси Умир шоирдан ўрганган бўлиб, ундан “Таркибадахшон”, “Малла савдогар”, “Ғойибнома”, “Шерали”, “Шералининг уйланиши”, “Мохиғулистон”, “Темурбекнинг туғилиши ва болалиги”, “Эрали” каби дostonларни ёзиб олган ва кўп дostonларни ўзи ёддан ёзиб чиққан ҳамда Фольклор архивига топширган. Улардан 2010 йил “Ғойибнома”, 2011 йил “Темурбекнинг туғилиши ва болалиги”, “Эрали” дostonлари ҳамда “Устоз бахши дуоси” номидаги термалари нашр этилган. Бахши томонидан ёзиб олинган дoston ва термалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 майдаги ПҚ-4320-сон Қарори асосида Юнеско ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси билан биргаликда ўзбек халқининг кўҳна ва бетакрор санъати намунаси бўлган бахшичилик санъатини Юнесконинг Инсоният номоддий маданий меросининг репрезентатив рўйхатига киритиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишда хизмат қила олади.

2017 йил бахшига дostonчилик йўналишидаги фаолияти ва меҳнатлари учун давлатимиз томонидан “Ўзбекистон халқ бахшиси” унвони берилганлиги бежиз эмас. У жуда кўп дostonларни ёзиб олиб, ўрганган ва бизга мерос қилиб қолдирган.

“Шерали” дostonи кирилл ёзувида икки юзи етмиш тўққиз саҳифани ташкил этади. Дoston мазмунига кўра, Жанубий Ўзбекистон дostonчилик мактаби бахшилари репертуаридаги “Шерали” дostonида “Нурали” дostonлари сюжети, қаҳрамоннинг туғилишидан то Чамбил юртининг учинчи ҳукмдори бўлишигача ва тўртинчи ворисга ўрнини бўшатгунгача бўлган ҳаётини